

megrendelő részéről is megnőtt az érdeklődés a nemzeti múlt egyes korszakai, eseményei, személyei iránt. Lényegét tekintve a nacionalista emlékezetpolitikája kiszolgálása érdekében neki megfelelő, a történelem kutatásával foglalkozó intézményeket hoz létre, témákat, projekteket, kutatási irányokat, emlékbizottságokat preferál (és támogat), másokat pedig legfeljebb megtűr, de nem támogat, viszont (lapzártáig) nem is tilt. A „hivatalos” megrendelői igény tehát jelen van, és esetenként (szakkritikai mezbe öltöztetett) nyílt szembenállást is indukál bizonyos, a nemzeti emlékezet vagy az aktuális politikai érdek szempontjából releváns történelmi problémák interpretálásában. (Az állami beavatkozás nem precedens nélküli tágabb régiókban. Oroszországban például az egységes iskolai történelem tankönyvcsalád megrendelésének formájában öltött testet, azonban mindez széleskörű szakmai viták és konzultációk közepette történt.) Azonban nemcsak a „hivatalosnak”, a „divatosnak”, netán az akadémiai mainstreamnek való megfelelési vágy hívhat életre megsemmisítőnek szánt kritikákat, hanem a generációs ellentét is, amely néha kibékíthetetlen a rendszerváltás előtt és után szocializálódott történésznemzedékek között. Ezen a ponton azonban már a mai magyar történetírás egészéről kellene szólni, ami nem lehet ennek a recenzióknak feladata. Annyit leszögeznék, hogy talán helyesebb helyette a *történetművelés* szót használni, ugyanis a dilettáns, vagy műkedvelő történelmi írások mellett egyre gyakrabban az elvileg professzionális történészek sem tartják be a szakma szabályait. Az emlékezetpolitika és a történettudomány közötti határok el-elmósódnak, amivel kérdésessé teszik a Marc Bloch-i értelemben vett történész mesterség mai általános érvényességét.

A *De Disciplina Rusistica* című sorozat első kötete azon történelmi művek közé tartozik, amely a történész céh évszázados hagyományai szerinti műfajt választott alapanyagául, és akként is dolgozta azt fel. Nagy érdeme, hogy a napjaink történettudományában pontos helyét nem találó recenziót állította érdeklődése középpontjába, a történelmi ruszisztika pedig hálás lehet neki, hogy további munkálkodásra serkentő tükröt tartott elé – s hogy jó hírért keltette a hazai historiográfiában. Módszertani kézikönyv bizonyosan nem lesz belőle, hiszen a recenzióírás szabályait nem tisztázta, ám létrejöttével inspirálóan hathat az ilyen irányú szakmai párbeszédre. És várjuk a magyar szerzők nem magyar ruszisztikai művekről szóló második, illetve a magyar történész ruszisták munkásságát külföldi visszhangjának szentelt harmadik recenzió-kötetet.

Szvák Gyula

AZ OROSZ BIRODALOM SZÜLETÉSEI Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről

Szerk. Frank Tibor

Gondolat, Bp. 2017. 414 oldal

Frank Tibor sorozatszerkesztésében magyar történészek foglalják össze kutatásaik eredményeit Európa és a világ sorsát meghatározó birodalmakról. Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Németország után negyedikként Oroszország került sorra. A rendkívül találó cím kifejezi, hogy itt egymást váltó birodalmi formációkról van szó, melyeknek pusztán egymáshoz való viszonya is számos izgalmas problémát vet fel. Élénk viták zajlanak és zajlottak például arról, hogy az orosz földeket összegyűjtő Moszkóvia és az ebből kinövő Orosz Birodalom vajon a Kijevi Rusz vagy Dzsingisz kán eurázsiai birodalmának örököse-e; hogy a pétervári Oroszország miképp birkózott meg a modernizáció kényszerével, vagy a Szovjetunió mennyiben jelenti az 1917 előtti rendszer tagadását, mennyiben örökölte annak mozgásterét, geopolitikai törekvéseit, birodalmi ambícióit. Az egyes fejezetcímek ugyanakkor jelzik, hogy

a történetek valamiképp mégis egymásra épülnek: *Gyökerek, Térfogalás, Cárok birodalma*. A *Szovjetek uniója* című fejezet végén a kérdőjel pedig több irányú továbbgondolásra is lehetőséget ad. Kapcsolódhat egyrészt a szovjetek kifejezéshez, ami tanácsokat jelentett, melyek helyi, társadalmi önszerveződési formaként jöttek létre (de ebbéli funkciójukat a kiépülő pártállami, majd személyi diktatúrában nagyon hamar elveszítették), valamint köthetjük az unióhoz is, ami utalás arra, hogy itt valójában nem szuverén államok társulásáról, hatáskörök önkéntes átadásáról, hanem egy centralizált, felülről szervezett birodalomról van szó.

A tanulmányok szerzői a hazai ruszisztika–szovjetológia egymást követő generációinak neves képviselői. Az írások között vannak átfogó jellegűek, melyek egy egész korszakot vesznek górcső alá (Font Márta, Filippov Szergej), vannak olyanok, melyek a birodalomépítés, terjeszkedés egy-egy fontos szeptétét mutatják be részleteiben (Szili Sándor, Varga Beáta, Gebei Sándor stb.). De még a birodalmiság szempontjából marginálisnak tűnő résztemák is fontos esettanulmányok a rendszer működésének megértéséhez. (Ismertetésemben valamennyi tanulmányra nem fogok kitérni.)

Szvák Gyula írásában felvázolja azokat a kereteket, melyeken belül az orosz történelem kutatható, értelmezhető, sajátosságai magyarázhatók. A civilizációs paradigmával szemben inkább Wallerstein világrendszer-elméletét, a centrum–periféria felosztást részesíti előnyben. Már önmagában erről is tudományos viták sorát lehet lefolytatni. Valószínűleg egyik paradigma sem képes a maga teljességében megragadni az orosz valóságot, viszont az értelmezés során egyik sem negligálható.

Font Márta nagyívű tanulmányban tekinti át a kezdeteket, a Kijevi Rusz államalakulatótól a Moszkvai Fejedelemségig. A fontosabb események bemutatásán túl olyan vitás és vitatott kérdésekben igazítja el biztos kézzel az olvasót, mint a normann elmélet, az orosz földek összegyűjtése. Közben berögzült és sokáig evidenciának tekintett toposzokat árnyal, például Alekszandr Nyevszkijel kapcsolatban. Arra is rámutat, hogy a kijevi örökséggel, a kereszténység védelmével és a tatárellenes küzdelmek mítoszával szemben „Moscovia” felemelkedésében sokkal nagyobb szerepet játszott a tatár kánok támogatása, a tatár politikához való igazodás, a megerősödő Moszkvai Fejedelemség pedig számos elemet átvett a tatár hatalomgyakorlás technikájából.

Gyóni Gábor rendkívül érdekes írással jelentkezik a kötetben. Moszkva és Novgorod küzdelmét tárja elénk „az orosz földek összegyűjtésének” időszakában. A demokratikusabb, a föld magántulajdonát elismerő, a fejedelem hatalmát korlátozó, vecsével, választott tisztségviselőkkel rendelkező Novgorod társadalmi-politikai modellje alternatívát jelentett a „despotikus” Moszkvával szemben. A hosszú küzdelemben végül Novgorod maradt alul, és nem kerülhetett el – több hullámban – a véres megtorlást, melynek során Moszkva első ízben alkalmazta a birodalmi politika teljes eszköztárát, „melyet a későbbi évszázadokban más régiók is megtapasztalhattak”. Ennek szerves részét képezte az alulról szerveződő autonómiák teljes felszámolása, korlátlan egyszemélyi hatalom kiépítése, repressziók, megfélemlítés, pogromok, tömeges deportálások, koncepciós ügyek kreálása (és a krónikák átírása, a múlt uralására tett kísérlet is). Novgorod példája azt mutatja, hogy a szabadságszeretetnek és „demokráciának” milyen mély gyökerei vannak az orosz történelemben.

A birodalom építésének, bővítésének további fázisaival több tanulmány is foglalkozik a kötetben. Szili Sándor a frontier-koncepcióhoz kapcsolódva mutatja be igen alaposan Szibéria birtokba vételének lépcsőfokait, két eltérő fejlettségű civilizáció konfliktusoktól terhelt találkozását a mozgó határ mentén, az elv és gyakorlat kettősségét a kolonizáció folyamatában. Az eseménytörténeten túl megismerjük az adóztatás rendjét (jellemzően prémadóról volt szó), vagy azt, miképp jelenik meg a cár és az orosz hódítók alakja a különböző népek mítoszaiban. Szili Sándor írásából világossá válik az is, hogy a kérdéskör vizsgálata messze túlmutat önmaga jelentőségén, hiszen a politika élénk figyelemmel kíséri a szibériai történészek paradigmaváltását, a hagyományos, Moszkva-centrikus orosz–szovjet szemlélet meghaladására tett kísérleteket.

Varga Beáta Ukrajna betagozásának különböző fázisait tekinti át a 17–18. században az autonómiától a teljes alávetésig. Külön hangsúlyozza a kijevi örökség fontosságát az orosz birodalmi identitás megteremtésében, az „orosz városok anyja” képezte az összekötő kapcsot Bizánc és Moszkva között. Kitér a kulcsfontosságú 1654-es perejaszlavi egyezmény eltérő értelmezéseire, ő maga „széles körű autonómián alapuló vazallusi viszonyként” határozza meg az így létrejött orosz–ukrán relációt. A továbbiakban pedig lépésről lépésre nyomon követi, miként korlátozták az egymást váltó cárok a Hetmanátus mozgásterét, mígnem az 1830-as évekre Kelet-Ukrajnában sikerült teljes egészében kiépíteni a birodalmi közigazgatást, a terület elítjét pedig asszimilálni a birodalom nemességébe. Gebei Sándor tanulmánya az Oroszország hatalmi térnyerése a Rzeczpospolita rovására címet viseli. Vizsgálódásainak középpontjában az a probléma áll, miként és milyen okok miatt maradt alul – végül önálló állami létét is elveszítve – a 15–16. században még európai nagyhatalomnak számító Lengyelország keleti szomszédjával szemben. A miéltre adott válasz egyik fontos eleme az államberendezkedésben megfigyelhető különbség. A királyi hatalmat erősen korlátozó, a tradíciókhoz a realitások ellenében is ragaszkodó lengyel nemesi demokrácia sokkal kevésbé bizonyult hatékonynak, mint abszolutista, militarista vetélytársai. A királyválasztások körüli küzdelmek pedig kiváló lehetőséget adtak Berlin, Bécs és Szentpétervár számára, hogy protektori szerepet vállalva egyre inkább beavatkozzanak a lengyel belpolitikába, majd végül felosszák egymás között az országot.

Sashalmi Endre a birodalmiság attribútumainak és jelképrendszerének formálódásáról ír. A téma kapcsán I. Péter uralkodása kulcsfontosságú, hiszen ekkor kerül sor az imperatori titulus felvételére, és lesz az ország immár „hivatalosan” is impérium. Mindez természetesen – amint a szerző is utal rá – nem előzmények nélküli, új momentum volt viszont az antik római elemek megjelenése a szimbolikában, ikonográfiában, propagandában: az Augustusig visszavezetett fiktív genealógiához ekkor járult Mars és Hercules alakjának párhuzamba állítása az uralkodó személyével, a győzelmeket követő diadalmenetek római mintájú koreográfiája, vagy éppen I. Péter római öltözetben és jelvényekkel történő ábrázolása a pénzérméken.

Filippov Szergej a pétervári Oroszország kapcsán a felülről jövő reformok egymást követő, hol nekilendülő, hol elakadó hullámait vizsgálja. A 18–19. században öt nagy átalakítási kísérletet különböztet meg, ezek mindegyike egy-egy uralkodóhoz (I. Péter, II. Katalin, I. Sándor, II. Sándor és II. Miklós) kapcsolódott, mindegyik a birodalom modernizációjának kényszeréből fakadt. Tanulságos epizódokat olvashatunk például a „republikánus” I. Sándorról, aki még trónörökösként egy levelében arról elmélkedett, hogy miután népképviselést hoz létre országában, az ő hatalma teljesen megszűnne és visszavonulna az uralkodástól; vagy II. Katalinról, aki valóban összehívott egy 570 főből álló választott testületet törvényelőkészítő munkára, amely azonban képtelen volt megbirkózni a rábízott feladattal. A különböző reformkoncepciók bemutatásán túl a szerző azt is vizsgálja, hogy vajon maga az orosz társadalom mennyire volt érett, fogékony a reformokra. Beszédes tény, hogy a reformok kidolgozására sokszor titkos bizottságokban, a nyilvánosság elől gondosan elzárta került sor, azok bevezetéséhez a hatalomnak rendre pressziókkal kellett élnie, vagy éppen meghátrált a társadalom egyes rétegeinek (többnyire a nemességnek) ellenállásától tartva.

Bodnár Erzsébet áttekintést ad I. Sándor külpolitikájáról, az európai ügyekről, melyekben Napóleon legyőzését követően Oroszország meghatározó és megkerülhetetlen tényező lett, a balkáni térségről és ezzel összefüggésben az Oszmán Birodalom további sorsát érintő keleti kérdésről. A szerző sajátos kettősségre mutat rá Pétervár török-politikájában. Egyrészt az oszmán-törökök által uralt területek az orosz terjeszkedés útjába estek (a román fejedelemségek, Besszarábia, a Duna-delta, Kaukázus térsége), a tengerszorosok feletti ellenőrzés megszerzése pedig eddigre már az egyik legfontosabb célja volt az orosz külpolitikának, mégis a vizsgált időszakban reálpolitikai megfontolásokból kiindulva az Oszmán Birodalom fenntartása és az Isztambulhoz fűződő jó viszony megőrzése prioritást élvezett. Abból indultak ki ugyanis, hogy Oroszország biztonságát

jobban szolgálja egy gyenge, rosszul kormányzott és befolyásolható szomszéd, mintha a felosztásban részt vevő erősebb hatalmakkal kerül közvetlen területi érintkezésbe.

Szaniszló Orsolya a 18. századi női imperátorok uralkodásával foglalkozik, benne a legitimitás, idoneitas problémáival, a trónöröklés rendjének szabályozásával, illetve szabályozatlanságával, a kegyencek és a gárda szerepével. Az uralkodónők történelmi teljesítményéről mérleget vonva megállapítja, hogy „egyedül II. Katalinnak sikerült felnőni egy birodalom kormányzásának feladatához, és I. Péter méltó örökösévé válnia”.

Bebesi György a Romanovok háromszáz éves birodalmának bukásához vezető okokat elemzi. A problémakör összetettségét jellemzi, hogy nagy strukturális összefüggések (megkésett kapitalizálódás, torlódott társadalmi fejlődés, az alkotmányos átalakítás nehézségei) felvázolása mellett olyan kérdésekre is kitér, mint II. Miklós személyes és uralkodói kvalitásai, vagy a Sztolipin ellen 1911-ben elkövetett merénylet részletei. A mélyreható történeti elemzést apró, érdekes epizódokkal színesíti, ami közelebb hozza a korszakot az olvasóhoz, érthetőbbé, átélhetőbbé teszi a múltbéli történéseket.

Krausz Tamás a Molotov–Ribbentrop-paktum különböző interpretációit értelmezi, a paktumhoz vezető úton döntő jelentőségűnek tartja a müncheni egyezményt, és a nyugati hatalmak, valamint Lengyelország és a balti államok felelősségét hangsúlyozza a történetekben. A polémia korántsem tekinthető lezártnak, a müncheni egyezmény és a szovjet–német megneemtámadási szerződés közelgő kerek évfordulója nyilván újabb lendületet ad majd a kérdéskörrel kapcsolatos kutatásoknak, szakmai (és politikai) vitáknak.

Fóris Ákos a magyar–szovjet együttműködést vizsgálja a magyar háborús bűnösök felelősségre vonása terén. Áttekinti a jogszabályi háttérrel (nemzetközi egyezmények, fegyverszüneti megállapodás, békeszerződés), a kiadatások gyakorlatát. Megjegyzi, hogy a szovjet szervek sok esetben már kész listákkal érkeztek Magyarországra, illetve a letartóztatások, elhurcolások során nem mindig voltak tekintettel a jogszerűségeire vagy a magyar hatóságok tevékenységére. A kezdeti, kaotikus időszakban a különböző szovjet hatóságok, katonai egységek gyakorlatilag önhatalmúlag cselekedtek, az elhurcoltakról a magyar hatóságok sokszor semmiféle információt nem kaptak (sem hollétükről, sem letartóztatásuk okáról vagy a rájuk kiszabott ítéletről). Ezen a téren csak 1948-tól történik előrelépés, innentől kezdve figyelhető meg a szovjet fél részéről nagyobb együttműködési hajlandóság a magyar hatóságokkal. Az együttműködés kiterjed személyek kiadatására, tanúkihallgatásokra, információk, bizonyítékok átadására.

Baráth Magdolna a kelet-európai országok szovjetizálásával, a szovjet blokk („külső birodalom”) megeremteltségével foglalkozik tanulmányában. Az ismert fázisokon túl elsősorban az eddig kevésbé kutatott gazdasági stratégiákra koncentrálna. Ezek segítségével a szovjetek magukhoz láncolták a térség országait, melyeknek korábban semmilyen vagy csak igen csekély gazdasági kapcsolatai voltak a Szovjetunióval. A vesztes országokban a jóvátétel és a szovjet tulajdonszerzés mutatkozott erre a leghatékonyabb eszköznek, de Moszkva hatalmi szóval tiltotta el az érdekszférájába került államokat a Marshall-segély igénybevételétől is. Bár a KGST-t eredetileg olyan integrációs szervezetnek szánták, amely összehangolja a tagországok gazdasági tevékenységét, ezt a szerepet azonban a hidegháborús pszichózis légkörében nem tudta betölteni, a nehézipar dominanciáján és a kollektívizált mezőgazdaságon alapuló szovjet tervutasításos modell átvételével az egyes szocialista országok gyakorlatilag önállósra rendezkedtek be, a Szovjetunióval hosszú távú, 4-5 éves bilaterális gazdasági egyezményeket kötve.

Galicza György írása a közelmúltból a jelenbe kalauzolja az olvasót. A Szovjetunió felbomlását követően Oroszország a térség néhány más államával együtt folyamatosan keresi a reintegráció lehetséges új formáit. Ennek ideológiai alapját az eurázsiai gondolatban fedezhetjük fel, amely a múlt század 20-as éveiben kristályosodott ki az orosz emigráció berkeiben, és Oroszországot a Kelettől és a Nyugattól is különböző, önálló entitásként (civilizációként), eurázsiai birodalomként határozza meg. A putyini érában – részben az európai integráció

tapasztalatait is figyelembe véve – komoly lépések történtek és még merészebb elképzelések születtek az Eurázsiai Unió létrehozása érdekében. 2015. január 1-jétől már működik az Eurázsiai Gazdasági Unió, amely nemcsak vámuniót és egységes gazdasági térséget jelent, de kormányközi és szupranacionális intézményei is vannak. Galicza György tanulmányából világosan látható, hogy a mostani próbálkozás már eddig is lényegesen messzebb vezetett, mint a megelőzőek, bár tartós és átütő sikeréről egyelőre még korai lenne beszélni.

A tanulmányok sorát Széchenyi Ágnes nagyívű áttekintése zárja az orosz (b)irodalom magyarországi percepciójáról. A szellemes cím jelzi, hogy a magyar olvasóközönség az irodalmi műveken keresztül nem egyszerűen esztétikai élményhez jutott, hanem az orosz államról, társadalomról, gondolkodásról, az orosz írókat foglalkoztató alapvető erkölcsi, társadalmi, filozófiai problémákról alkotott képet a maga számára. A szerző imponálóan széles szakirodalmi és forrásbázisra támaszkodva mutatja be, hogy az 1825-től 1945-ig terjedő időszakban milyen formában jutottak el a nagy orosz klasszikusok az olvasókhoz; magyar irodalomtudósok, szlavisták, lapszerkesztők (Bonkáló Sándor, Schöpflin Aladár, a Gellért testvérek és mások) milyen tevékenységet fejtettek ki az orosz irodalom magyarországi ismertetése, értelmezése terén. A rendkívül adatgazdag írás igazi csemege az irodalom, a kultúrtörténet és a történelem iránt érdeklődőknek egyaránt.

A kötetre jellemző műfaji és tematikus sokszínűség a végén áll össze egységes egészzé, izgalmas szellemi kalandra csábítva az olvasót az orosz történelem rejtelmeiben, melyekben azért sem árt eligazodni, mert az elmúlt századokban, évtizedekben az számos ponton keresztezte a közép-európai térség (azon belül Magyarország) történetét, és Oroszországgal a jelenben és jövőben egyaránt számolnunk kell.

Kolontári Attila

MAGYAR–SZOVJET GAZDASÁGI KAPCSOLATOK 1948–1973 DOKUMENTUMOK

Szerk. Fiziker Róbert

Magyar Nemzeti Levéltár, Bp. 2017. 672 oldal

Aligha vitatja valaki, hogy a második világháború befejezését követő évtizedek hazai történetét jellemző alapvető politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás meghatározó mozgató rugójának a teljes függőséget eredményező közvetlen és közvetett szovjet dominancia tekinthető. A sok szálon érvényesülő rendszer egyes elemeinek forrásszintű megismerése az elmúlt évtizedekben ugyan fokozatosan haladt előre, de még korántsem rendelkezünk átfogó, minden szegmensre kiterjedő, pontos képpel a történésekről. Ennek egyik oka kétségtelenül az volt, hogy – eltekintve az orosz levéltárakban folytatandó kutatások akadályaitól – a figyelem mindenekelőtt a háborút követő szovjet megszállás és a hadifogolysors, majd az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás dokumentumainak lehetőség szerint minél részletesebb feltárására összpontosult, és a mégoly jelentős gazdasági kapcsolatok levéltári forrásainak mélyebb szintű megismerése nem került látótérbe. (Némi rálátást csupán a Külügyminisztérium által a hatvanas és hetvenes években a magyar–szovjet kapcsolatokról kiadott kötetek, célirányos statisztikai összeállítások és a budapesti nagykövetség jelentéseiből [1953–1956; 1956–1964] készült forráskiadványok adtak.)

A hiányok pótlására irányuló szándék már jó egy évtizeddel ezelőtt megfogalmazódott a hullámzó intenzitással működő magyar–orosz levéltári bizottság ülésein. A tervek valóra váltása azonban egészen 2012-ig várattott magára, amikor az orosz levéltári szolgálat végül – magyar kutatók (Baráth Magdolna, Földes György, Varga Zsuzsanna) közreműködésével – kiadta az